XORAZMSHOHLAR DAVLATIDA MARKAZIY HOKIMIYAT VA MA’MURIY BOSHQARUV TIZIMINING RIVOJLANISHI. DAVLAT APPARATI, VAZIRLAR FAOLIYATI, HARBIY BOSHQARUV VA HUDUDIY HOKIMIYATNING SIYOSIY TIZIMDAGI O‘RNINI O‘RGANISH.

Onorboyeva Sevara Õtkir qizi
onorboyevasevara2004@gmail.com
Tel: +93 616 68 97
Shodiqulova Mehribon ilgorovna
mexribonilgorovna@gmail.com
+945203000

Annotatsiya. Ushbu maqolada Anushteginiylar sulolasi hukmronligi davrida Xorazmshohlar davlatida markaziy hokimiyat va ma’muriy boshqaruv tizimining shakllanishi hamda rivojlanishi tahlil qilinadi. Unda hukmdor hokimiyatining siyosiy asoslari, vazirlik instituti, devonlar faoliyati, harbiy boshqaruv, moliyaviy tizim va hududiy hokimiyat organlarining davlat boshqaruvidagi o‘rni yoritiladi. Shuningdek, markaziy hokimiyat va mahalliy hukmdorlar o‘rtasidagi munosabatlar, sulolaviy raqobat, ichki siyosiy ziddiyatlar hamda mo‘g‘ullar istilosi arafasidagi boshqaruv muammolari tarixiy nuqtayi nazardan ko‘rib chiqiladi. Tadqiqotda Xorazmshohlar davlatining siyosiy taraqqiyoti tarixiy manbalar va ilmiy adabiyotlar asosida baholanib, uning O‘rta Osiyo davlatchiligi tarixidagi ahamiyati ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: Xorazmshohlar davlati, Anushteginiylar sulolasi, markaziy hokimiyat, davlat boshqaruvi, ma’muriy tizim, vazirlik instituti, devonlar, harbiy boshqaruv, hududiy hokimiyat, moliyaviy boshqaruv, siyosiy barqarorlik, sulolaviy munosabatlar, Movarounnahr, Xuroson, mo‘g‘ullar istilosi, O‘rta Osiyo davlatchiligi.

Xorazmshohlar davlatida markaziy hokimiyat va ma’muriy boshqaruv tizimining rivojlanishi O‘rta Osiyo davlatchiligi tarixida muhim o‘rin egallagan jarayonlardan biridir. Ayniqsa, Anushteginiylar sulolasi hukmronligi davrida Xorazm davlatining siyosiy qudrati ortib, uning hududlari kengaydi, davlat boshqaruvi murakkablashdi va markaziy

hokimiyatning mintaqaviy siyosiy jarayonlardagi ta’siri kuchaydi. XI asr oxiri — XIII asr boshlarida yuksalgan Xorazmshohlar davlati Movarounnahr, Xuroson, Eron va unga tutash hududlarning siyosiy hayotida muhim kuchga aylandi. Ushbu davlatning rivojlanishi nafaqat harbiy yurishlar va hududiy kengayish, balki boshqaruv institutlarining shakllanishi, vazirlik faoliyati, moliyaviy tizim, harbiy-ma’muriy tashkilot va mahalliy hokimiyat bilan munosabatlarning takomillashuvi bilan ham belgilanadi. Xorazmshohlar davlatining siyosiy taraqqiyotini o‘rganish O‘rta Osiyoda markazlashgan davlat boshqaruvining shakllanishi, davlat apparatining vazifalari va hukmdor hokimiyatining amaliy imkoniyatlarini tushunishda alohida ahamiyatga ega. Mazkur mavzuning dolzarbligi shundaki, davlatning hududiy jihatdan kengayishi har doim ham markaziy hokimiyatning bir xil darajada mustahkamlanishini anglatmaydi. Keng hududlarni boshqarish uchun samarali ma’muriy tizim, muntazam daromad manbalari, harbiy kuchlarning muvofiqlashtirilishi, mahalliy hokimlarning faoliyati ustidan nazorat va siyosiy manfaatlarni uyg‘unlashtirish talab etiladi. Xorazmshohlar tarixida ushbu vazifalarning bajarilishi bilan bir qatorda, sulolaviy raqobat, amaldorlar o‘rtasidagi ziddiyatlar va markaziy hokimiyatning ayrim hududlarda cheklanganligi kabi muammolar ham kuzatilgan. Shu jihatdan mazkur davlat tajribasi siyosiy qudrat bilan boshqaruv samaradorligi o‘rtasidagi munosabatlarni tarixiy nuqtayi nazardan tahlil qilish imkonini beradi. Xorazmshohlar davlatining shakllanishi uzoq tarixiy jarayonlar bilan bog‘liq bo‘lib, Xorazm hududida qadimdan mavjud bo‘lgan mahalliy davlatchilik an’analari uning siyosiy rivojlanishiga zamin yaratgan. Xorazm Amudaryoning quyi oqimida joylashgan, sug‘orma dehqonchilik, hunarmandchilik va savdo rivojlangan tarixiy mintaqa edi. Uning geografik o‘rni Sharq va G‘arbni bog‘lovchi savdo yo‘llari, dasht hududlari va yirik siyosiy markazlar bilan aloqalarni rivojlantirishga imkon bergan. Shu sababli Xorazmda davlat boshqaruvi faqat harbiy kuchga emas, balki iqtisodiy resurslarni nazorat qilish, sug‘orish tizimlarini saqlash, shaharlar faoliyatini muvofiqlashtirish va savdo munosabatlarini rivojlantirishga ham tayangan.[1]

[1] Juvayni A. A. The History of the World-Conqueror. Translated by J. A. Boyle. — Manchester: Manchester University Press, 1958.

Anushteginiylar sulolasining siyosiy yuksalishi Saljuqiylar davlatining zaiflashuvi va mintaqadagi kuchlar nisbatining o‘zgarishi bilan chambarchas bog‘liq edi. Anushtegin dastlab Saljuqiylar siyosiy tizimida xizmat qilgan va Xorazm bilan bog‘liq ma’muriy mavqega ega bo‘lgan. Uning avlodlari esa asta-sekin mustaqil siyosiy kuchga aylanib, Xorazmda o‘z hokimiyatini mustahkamladilar. Qutbiddin Muhammad va Otsiz davrlarida Xorazmshohlar hokimiyatining siyosiy asoslari shakllandi. Ayniqsa, Otsiz hukmronligi davrida Xorazmning mustaqillikka intilishi kuchaydi, qo‘shni siyosiy kuchlar bilan murakkab munosabatlar rivojlandi va sulolaning keyingi yuksalishi uchun zarur sharoit yuzaga keldi.[2] Xorazmshohlar davlatining kuchayishida El-Arslon va Takash hukmronligi muhim bosqich bo‘ldi. El-Arslon davrida davlatning siyosiy mavqei mustahkamlandi, Takash davrida esa Xorazmshohlar Eron va Movarounnahrdagi siyosiy jarayonlarga faol aralasha boshladilar. Takashning 1194-yilda Eron hududidagi so‘nggi saljuqiy hukmdor To‘g‘rul III ustidan g‘alaba qozonishi Xorazmshohlarning mintaqadagi nufuzini sezilarli darajada oshirdi. Ushbu jarayonlar natijasida Xorazmshohlar davlati avvalgi siyosiy qaramlik holatidan chiqib, mustaqil va qudratli davlat sifatida shakllandi.

Muhammad Xorazmshoh hukmronligi davrida davlat hududi yanada kengaydi. Movarounnahr, Xuroson va Eronning katta qismlarini qamrab olgan siyosiy makonning vujudga kelishi markaziy hokimiyat oldiga yangi ma’muriy vazifalarni qo‘ydi. Turli iqtisodiy va madaniy xususiyatlarga ega hududlarni yagona siyosiy tizim doirasida boshqarish, mahalliy elitalarning manfaatlarini muvofiqlashtirish va davlat daromadlarini ta’minlash zarurati kuchaydi. Biroq hududiy kengayish bilan birga davlatning ichki boshqaruv muammolari ham ortdi. Markaziy hokimiyatning tashqi siyosiy muvaffaqiyatlari barcha hududlarda bir xil darajada barqaror ma’muriy nazorat o‘rnatilganini anglatmas edi.

Xorazmshohlar davlatida oliy hokimiyat hukmdor — xorazmshoh qo‘lida mujassamlashgan. Hukmdor davlatning siyosiy yo‘nalishini belgilash, harbiy yurishlarni

[2] Shermatova G. S. “Some Reflections on the Sources Regarding the History of the Khwarazmshahs’ State.” Tarixiy tadqiqotlar. — 2025. — Vol. 3, No. 9. — P. 137–143. Ilmiy maqola .

boshqarish, yuqori mansabdorlarni tayinlash, diplomatik aloqalarni amalga oshirish va davlatning muhim masalalari bo‘yicha qarorlar qabul qilish vakolatiga ega bo‘lgan. Xorazmshohning siyosiy mavqei sulolaviy meros, harbiy muvaffaqiyatlar, iqtisodiy resurslarni nazorat qilish va siyosiy ittifoqlarga tayangan. Hukmdor hokimiyatining mustahkamligi, shuningdek, saroy amaldorlari, harbiy rahbarlar va mahalliy hokimlarning sadoqatini ta’minlash imkoniyatlariga ham bog‘liq edi. Davlat boshqaruvining muhim xususiyati shundaki, hukmdor oliy hokimiyat egasi bo‘lsa-da, keng hududlarni boshqarish uchun ko‘p bosqichli ma’muriy tizimga tayanishga majbur bo‘lgan. Markaziy saroyda faoliyat yurituvchi amaldorlar davlatning moliyaviy, ma’muriy va diplomatik ishlarini tashkil etgan, viloyatlardagi hokimlar esa mahalliy boshqaruv vazifalarini bajargan. Harbiy qo‘mondonlar davlat chegaralarini himoya qilish, yurishlarni amalga oshirish va zarur hollarda ichki siyosiy nazoratni ta’minlashda muhim rol o‘ynaganlar. Bunday tuzilma katta hududlarni boshqarish imkonini bergan bo‘lsa-da, davlat markazi bilan hududiy hokimiyat o‘rtasida manfaatlar to‘qnashuvi yuzaga kelishi ehtimolini ham oshirgan.

Xorazmshohlar davlatining markaziy boshqaruv tizimida vazirlik instituti alohida o‘rin egallagan. Vazir hukmdorning eng muhim maslahatchilaridan biri bo‘lib, davlat ishlarini muvofiqlashtirish, ma’muriy idoralar faoliyatini nazorat qilish, moliyaviy masalalarni hal etish va siyosiy qarorlarni amalga oshirishda ishtirok etgan. Vazirning mavqei hukmdorning unga bo‘lgan ishonchi, shaxsiy qobiliyati va saroydagi siyosiy muvozanatga bog‘liq bo‘lgan. Tajribali vazir davlat apparatining samarali ishlashiga, daromadlarning tartibli yig‘ilishiga va hukmdor topshiriqlarining hududlarga yetkazilishiga ko‘maklashgan.

Vazirlik instituti Xorazmshohlar davlatida avvalgi musulmon davlatlarida shakllangan ma’muriy tajriba bilan uzviy bog‘liq edi. Ayniqsa, Saljuqiylar davrida rivojlangan devon tizimi, moliyaviy hisob-kitob va rasmiy yozishmalar tajribasi Xorazmshohlar boshqaruviga ta’sir ko‘rsatgan. Biroq Xorazmshohlar davridagi ma’muriy tizimni avvalgi davlatlardan o‘zgarmas shaklda ko‘chirilgan tuzilma sifatida baholash

to‘g‘ri emas. Davlatning hududiy kengayishi, mahalliy sharoitlar va hukmdorlarning siyosiy ehtiyojlari mavjud institutlarning faoliyatiga o‘z ta’sirini ko‘rsatgan.[3]

Markaziy boshqaruv tizimida devonlar va boshqa ma’muriy idoralar davlat faoliyatining turli yo‘nalishlarini yuritgan. Moliyaviy boshqaruv davlat daromadlarini hisobga olish, soliqlarni yig‘ish, harbiy xarajatlarni qoplash va saroy ehtiyojlarini ta’minlash bilan bog‘liq bo‘lgan. Rasmiy yozishmalar va hujjatlarni yuritish davlat buyruqlarini yetkazish, viloyatlardan ma’lumot olish va diplomatik aloqalarni amalga oshirishda muhim ahamiyat kasb etgan. Bunday boshqaruv amaliyoti davlatning keng hududlarida siyosiy nazoratni saqlashga yordam bergan. Shu bilan birga, ma’muriy tizimning samaradorligi ko‘p jihatdan mansabdorlarning bilimiga, tajribasiga va hukmdor bilan o‘zaro munosabatlariga bog‘liq bo‘lgan.

Xorazmshohlar davlatida moliyaviy boshqaruvning asosini qishloq xo‘jaligi, savdo, hunarmandchilik va turli soliqlardan olinadigan daromadlar tashkil etgan. Amudaryo havzasidagi sug‘orma dehqonchilik davlat iqtisodiyotining muhim tayanchi bo‘lib, shaharlar va qishloqlarda ishlab chiqarilgan mahsulotlar davlatning moddiy imkoniyatlarini ta’minlagan. Savdo yo‘llari ustidan nazorat, bozorlardagi iqtisodiy faoliyat va karvon savdosining rivojlanishi ham davlat daromadlariga ta’sir ko‘rsatgan. Davlatning kengayishi bilan moliyaviy boshqaruvga bo‘lgan talab ortib, soliqlarni hisobga olish va hududiy daromadlarni markaziy hokimiyat ehtiyojlariga yo‘naltirish muhim vazifaga aylangan.[4]

Soliq tizimi davlat apparati va harbiy tashkilotning faoliyat yuritishi uchun zarur iqtisodiy asosni yaratgan bo‘lsa-da, uning aholiga ta’siri ham katta edi. Soliq yukining ortishi, mahalliy mansabdorlarning suiiste’mollari yoki hududiy nizolar iqtisodiy faoliyatning izdan chiqishiga olib kelishi mumkin edi. Shuning uchun davlatning uzoq muddatli barqarorligi nafaqat ko‘proq daromad yig‘ish, balki ishlab chiqarish, savdo va

[3] Bosworth C. E. “Khwarazmshahs iii. The Line of Anuštigin.” Encyclopaedia Iranica. Elektron manba .

[4] Bosworth C. E. “The Political and Dynastic History of the Iranian World (A.D. 1000–1217).” In: The Cambridge History of Iran. Vol. 5. — Cambridge: Cambridge University Press, 1968. — P. 1–202.

aholi turmushining davomiyligini ta’minlashga ham bog‘liq bo‘lgan. Xorazmshohlar davrining iqtisodiy boshqaruvini o‘rganishda davlat ehtiyojlari bilan aholining iqtisodiy imkoniyatlari o‘rtasidagi munosabatni hisobga olish zarur. Xorazmshohlar davlatining harbiy boshqaruv tizimi siyosiy hokimiyatning muhim tayanchi bo‘lgan. Keng hududlarni egallash va ularni saqlab qolish uchun muntazam harbiy kuch, tajribali qo‘mondonlar, otliq qo‘shinlar va mahalliy harbiy resurslardan foydalanish talab etilgan. Harbiy yurishlar davlat hududini kengaytirish bilan birga, yangi hududlarda siyosiy nazoratni o‘rnatish vazifasini ham bajargan. Harbiy qo‘mondonlar ko‘pincha davlatning siyosiy hayotida sezilarli mavqega ega bo‘lganlar, chunki qo‘shin ustidan nazorat va harbiy muvaffaqiyat hukmdor hokimiyatining mustahkamligiga bevosita ta’sir ko‘rsatgan.

Biroq harbiy kuchning mavjudligi davlat boshqaruvining barcha muammolarini hal eta olmagan. Davlatning kengayishi bilan qo‘shinlarni ta’minlash, hududlar o‘rtasidagi aloqa va harbiy rahbarlar faoliyatini muvofiqlashtirish murakkablashgan. Harbiy qo‘mondonlarning siyosiy ta’siri ortgan sharoitda hukmdor bilan qo‘shin rahbarlari o‘rtasidagi munosabatlar ham alohida ahamiyat kasb etgan. Harbiy salohiyat davlatning tashqi siyosiy qudratini belgilagan bo‘lsa, ichki siyosiy birlik va samarali ma’muriy boshqaruv uning uzoq muddatli barqarorligini ta’minlovchi omillar bo‘lgan.[5]

Xorazmshohlar davlatining hududiy boshqaruvi kengayib borayotgan siyosiy makonni nazorat qilish zarurati bilan shakllandi. Viloyat va shaharlarni boshqarish uchun hukmdor tomonidan tayinlangan hokimlar, noiblar va boshqa ma’muriy vakillar faoliyat yuritgan. Ular mahalliy tartibni saqlash, soliqlarni yig‘ish, harbiy majburiyatlarni bajarish va markaziy hokimiyat topshiriqlarini amalga oshirishga mas’ul bo‘lganlar. Ayrim hududlarda mahalliy sulolalar va nufuzli oilalarning siyosiy mavqei saqlanib qolganligi sababli markaziy hokimiyat ularning manfaatlarini hisobga olishga majbur bo‘lgan.

Hududiy boshqaruvning samaradorligi markaziy hukumatning mahalliy sharoitlarni hisobga olish qobiliyatiga bog‘liq edi. Xorazm, Movarounnahr, Xuroson va Eronning turli qismlari iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy jihatdan bir-biridan farq qilgan. Shu sababli

[5] Bosworth C. E. “Khwarazmshahs iii. The Line of Anuštigin.” Encyclopaedia Iranica. Elektron manba .

davlatning barcha hududlarini bir xil usulda boshqarish oson bo‘lmagan. Markaziy hokimiyatning mahalliy hokimlar bilan kelishuvga erishishi, ularning faoliyatini nazorat qilishi va davlat daromadlarini muntazam ta’minlashi siyosiy barqarorlik uchun muhim shartlardan hisoblangan.

Mahalliy hokimlarning keng vakolatlarga ega bo‘lishi ayrim hollarda davlat boshqaruvini yengillashtirgan, chunki ular o‘z hududlaridagi vaziyatni yaxshiroq bilgan va mahalliy muammolarni tezroq hal qilish imkoniga ega bo‘lganlar. Biroq hududiy hokimiyat vakillarining iqtisodiy va harbiy resurslarni nazorat qilishi ularning mustaqil siyosiy kuchga aylanishi xavfini ham yuzaga keltirgan. Markaziy hokimiyat zaiflashgan paytlarda bunday kuchlar o‘z manfaatlarini birinchi o‘ringa qo‘yishi, davlat topshiriqlarini bajarishda sustkashlik qilishi yoki siyosiy raqobatda mustaqil yo‘l tutishi mumkin edi. Bu holat Xorazmshohlar davlatida markazlashuv va hududiy mustaqillik o‘rtasidagi murakkab munosabatlarni namoyon etadi. Xorazmshohlar davlati tarixida sulolaviy munosabatlar ham boshqaruv tizimiga sezilarli ta’sir ko‘rsatgan. Hukmdorlar o‘z qarindoshlariga muhim hududlarni boshqarish vazifasini topshirish orqali sulola manfaatlarini himoya qilishga intilganlar. Biroq bunday siyosat doimo barqaror natija bermagan. Sulola vakillari o‘rtasidagi raqobat, taxt vorisligi masalalari va hududiy hokimiyat uchun kurashlar davlatning siyosiy yaxlitligiga xavf tug‘dirgan. Ayniqsa, keng hududlarga ega davlatlarda hokimiyatning bir necha siyosiy markazlar o‘rtasida taqsimlanishi markaziy boshqaruvning imkoniyatlarini cheklashi mumkin edi.[6]

Xorazmshohlar davlatining ichki siyosiy muammolari Muhammad Xorazmshoh davrida yanada yaqqol namoyon bo‘ldi. Davlatning hududiy kengayishi va tashqi siyosiy muvaffaqiyatlariga qaramay, hukmdor bilan ayrim nufuzli amaldorlar, harbiy rahbarlar va sulola vakillari o‘rtasidagi munosabatlar murakkabligicha qoldi. Markaziy hokimiyatning ulkan hududlarda barqaror boshqaruv o‘rnatishi, barcha hududlarda bir xil darajada

1. Buniyodov Z. M. Anushtegin-Xorazmshohlar davlati (1097–1231). — Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1998.

sadoqat va intizomni ta’minlashi qiyin kechdi. Shu sababli Xorazmshohlar davlatining siyosiy qudratini faqat hududiy kenglik yoki harbiy kuch bilan baholash yetarli emas. Uning ichki boshqaruv imkoniyatlari, ma’muriy muvofiqlashtirish darajasi va siyosiy ittifoqlarning barqarorligi ham hisobga olinishi kerak. Davlat boshqaruvida diniy-huquqiy institutlar ham muhim o‘rin egallagan. Islom dini Xorazmshohlar siyosiy hayotining ma’naviy va huquqiy asoslaridan biri bo‘lib, qozilar, ulamolar va boshqa diniy arboblar jamiyatdagi huquqiy munosabatlarni tartibga solishda ishtirok etganlar. Shariat me’yorlari mulk, meros, nikoh va boshqa ijtimoiy masalalarni hal qilishda qo‘llanilgan. Diniy ulamolarning nufuzi hukmdor hokimiyatining qonuniyligini mustahkamlashda ham muhim bo‘lgan. Shu bilan birga, davlatning harbiy va ma’muriy faoliyati faqat diniy huquq bilan belgilanmagan, balki siyosiy zarurat, saroy amaliyoti va mahalliy urf-odatlar bilan ham chambarchas bog‘liq bo‘lgan.

Xorazmshohlar davridagi siyosiy va ma’muriy boshqaruvni o‘rganishda yozma manbalar alohida ahamiyat kasb etadi. Alouddin Atomalik Juvayniyning “Tarixi jahongushoy”, Rashiduddin Fazlullohning “Jome’ ut-tavorix” asari va boshqa o‘rta asr tarixiy manbalari mintaqaning siyosiy voqealari, hukmdorlar faoliyati hamda mo‘g‘ullar istilosi arafasidagi vaziyatni o‘rganishda muhim ma’lumotlar beradi. Biroq manbalar mualliflarining siyosiy qarashlari, asarlar yaratilgan davr va voqealardan keyingi masofa hisobga olinishi zarur. Tarixiy ma’lumotlarni bir-biri bilan qiyoslash va zamonaviy tadqiqotlar bilan solishtirish Xorazmshohlar boshqaruv tizimi haqida yanada asosli xulosalar chiqarish imkonini beradi. Xorazmshohlar davlatining tarixiy taqdirida tashqi siyosiy omillar, ayniqsa, XIII asr boshlaridagi mo‘g‘ullar istilosi hal qiluvchi ahamiyat kasb etdi. Chingizxon boshchiligidagi mo‘g‘ullar bilan munosabatlarning keskinlashuvi davlat oldiga jiddiy harbiy va diplomatik vazifalarni qo‘ydi. 1218-yilda O‘tror voqeasi bilan bog‘liq mojaro munosabatlarning keskinlashuvida muhim omillardan biri bo‘ldi. 1219-yilda boshlangan mo‘g‘ullar yurishi natijasida Xorazmshohlar davlatining yirik shaharlari va siyosiy markazlari og‘ir zarbaga uchradi. Bunday sharoitda davlatning katta hududi va ko‘p sonli qo‘shinlari yagona mudofaa tizimi sifatida samarali safarbar etilmadi. Bu holat tashqi harbiy bosim bilan bir qatorda, siyosiy qarorlarni muvofiqlashtirish,

hukmdor va qo‘mondonlar o‘rtasidagi hamkorlik hamda hududiy mudofaani tashkil etish masalalarining ahamiyatini ko‘rsatadi.

Mo‘g‘ullar istilosi Xorazmshohlar davlatining siyosiy tuzilishini izdan chiqardi va sulolaning hukmronligiga yakun yasadi. Biroq davlatning qisqa vaqt ichida mag‘lubiyatga uchrashini faqat ichki boshqaruvdagi kamchiliklar bilan izohlash bir tomonlama yondashuv bo‘ladi. Mo‘g‘ul qo‘shinlarining harbiy tashkilotchiligi, tezkor harakatlanishi, qamal usullari va bosib olingan hududlarda yuritgan strategiyasi ham muhim rol o‘ynagan. Shuning uchun Xorazmshohlar davlatining qulashini tahlil qilishda ichki siyosiy ziddiyatlar, harbiy-strategik qarorlar va tashqi kuchlar nisbatini birgalikda ko‘rib chiqish zarur.[7]

Xorazmshohlar davlati tarixining ilmiy ahamiyati shundaki, u markazlashgan davlatning shakllanishi va rivojlanishi bilan birga, uni boshqarishda yuzaga keladigan murakkab muammolarni ham namoyon etadi. Katta hududlarni egallash, davlat daromadlarini ko‘paytirish va kuchli qo‘shin tuzish siyosiy qudratning muhim belgilaridir. Biroq uzoq muddatli barqarorlikni ta’minlash uchun samarali ma’muriy tizim, hududiy hokimiyat bilan muvozanatli munosabatlar, siyosiy kelishuvlar va ichki resurslarni oqilona boshqarish ham talab etiladi. Xorazmshohlar tajribasi aynan shu omillarning o‘zaro bog‘liqligini ko‘rsatadi.[8] Mazkur mavzuni zamonaviy tarixshunoslik nuqtayi nazaridan o‘rganish tarixiy voqealarni faqat hukmdorlar faoliyati yoki harbiy yurishlar doirasida baholashdan voz kechib, davlat institutlarining real faoliyatiga e’tibor qaratishni talab qiladi. Vazirlik, moliyaviy boshqaruv, harbiy tashkilot, hududiy ma’muriyat va diniy-huquqiy institutlar bir-biri bilan bog‘liq tizim sifatida tahlil qilinishi lozim. Bunday yondashuv Xorazmshohlar davlatining siyosiy qudrati qanday shakllangani, uning ichki zaifliklari nimadan iborat bo‘lgani va tarixiy mag‘lubiyatga olib kelgan omillar qanday o‘zaro ta’sirlashganini chuqurroq anglashga yordam beradi. Xulosa qilib aytganda, Xorazmshohlar davlatida markaziy hokimiyat va ma’muriy boshqaruv tizimining

1. Buniyodov Z. M. Anushtegin-Xorazmshohlar davlati (1097–1231). — Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1998.

[8] Kafes o‘g‘li I. Xorazmshohlar davlati tarixi. Tarjima: Nazarbek Rahim. — Toshkent: Navro‘z, 2016.

rivojlanishi O‘rta Osiyo davlatchiligi tarixidagi muhim bosqichlardan birini tashkil etadi. Anushteginiylar sulolasi davrida davlat hokimiyati mustahkamlanib, vazirlik va devonlar faoliyati, harbiy-ma’muriy boshqaruv hamda hududiy hokimiyat institutlari rivojlandi. Davlatning hududiy kengayishi boshqaruv tizimiga yangi vazifalarni yukladi va markaziy hokimiyatning imkoniyatlarini kengaytirdi. Shu bilan birga, sulolaviy raqobat, amaldorlar o‘rtasidagi ziddiyatlar va hududiy boshqaruvdagi muammolar siyosiy barqarorlikka ta’sir ko‘rsatdi. Mo‘g‘ullar istilosi natijasida davlatning tugatilishi esa siyosiy qudratni saqlab qolish uchun harbiy kuch bilan bir qatorda samarali boshqaruv, ichki birlik va muvofiqlashtirilgan siyosiy strategiya ham zarurligini ko‘rsatadi. Xorazmshohlar davlati tarixini chuqur o‘rganish O‘zbekiston va Markaziy Osiyo davlatchiligining tarixiy taraqqiyotini tushunish, davlat institutlarining shakllanish qonuniyatlarini aniqlash hamda o‘rta asr siyosiy boshqaruv tajribasini ilmiy asosda baholash uchun muhim ahamiyatga ega. Mazkur tarixiy merosni xolis tahlil qilish orqali davlat hokimiyati, ma’muriy samaradorlik, hududiy boshqaruv va siyosiy barqarorlik o‘rtasidagi murakkab munosabatlarni yanada chuqurroq anglash mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Buniyodov Z. M. Anushtegin-Xorazmshohlar davlati (1097–1231). — Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1998.

2. Kafes o‘g‘li I. Xorazmshohlar davlati tarixi. Tarjima: Nazarbek Rahim. — Toshkent: Navro‘z, 2016.

3. Barthold W. Turkestan Down to the Mongol Invasion. 3rd ed. — London: Luzac & Co., 1968.

4. Bosworth C. E. “The Political and Dynastic History of the Iranian World (A.D. 1000–1217).” In: The Cambridge History of Iran. Vol. 5. — Cambridge: Cambridge University Press, 1968. — P. 1–202.

5. Bosworth C. E. “Khwarazmshahs iii. The Line of Anuštigin.” Encyclopaedia Iranica. Elektron manba .

6. Horst H. Die Staatsverwaltung der Grosselğūqen und Hōrazmšāhs (1038–1231). — Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1964.

7. Kafesoğlu İ. Hârizmşahlar Devleti Tarihi (485–617/1092–1229). — Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1956.

8. Juvayni A. A. The History of the World-Conqueror. Translated by J. A. Boyle. — Manchester: Manchester University Press, 1958.

9. Shermatova G. S. “Some Reflections on the Sources Regarding the History of the Khwarazmshahs’ State.” Tarixiy tadqiqotlar. — 2025. — Vol. 3, No. 9. — P. 137–143. Ilmiy maqola .